

УДК 398.2 (477)

Людмила АНДРУШКО

СИМВОЛИ-ОБЕРЕГИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

Рушник, полотно, хустка, каблучка виступають символами-оберегами в українських народних казках. Вони захищають людину від пошесті, відлякують зло, додають сили. Довге полотно, рушник, мотузка є символічним зв'язком між двома світами – земним (людським) і неземним (божественним).

Ключові слова: казка, рушник, сакральний, духовна культура.

Людмила АНДРУШКО

СИМВОЛЫ-ОБЕРЕГИ В УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Рушник, полотно, платок, кольцо выступают символами-оберегами в украинских народных сказках. Они защищают человека от пошести, отпугивают зло, придают силы. Длинное полотно, рушник, веревка – это символическая связь между двумя мирами – земным (человеческим) и неземным (божественным).

Ключові слова: казка, рушник, сакральний, духовна культура.

Lyudmyla ANDRUSHKO

TRADITIONAL DESIGN OF UKRAINIAN DWELLING

Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is constantly used during national holidays. Rushnyk is a cultural treasure of Ukrainian people. Rushnyk is an outstanding feature of Ukrainian spiritual culture. It is an ethnic symbol of Ukraine. Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is an immortal link that connects past and future generations.

Key words: rushnyk, ornament, spiritual culture.

Казки, вірування, легенди – основа світоглядних уявлень людей, найважливіша складова їхнього духовного життя. Міфологічні уявлення, магічні обряди і ритуали відображають багатючий міжпоколінний досвід людей. Рушник, хустки та інші предмети, які є звичними і широко використовуються до тепер у побуті українців фігурують у багатьох казках. Функціональна роль рушника нероздільно пов'язана з щоденним побутуванням українця у світі. Рушник для нас це особлива річ. У трьох основних моментах в житті людини (народження, одруження, смерть) рушник відіграє головну роль магічних дій. Рушник виконує дію сакрального змісту.

Наша публікація – це лише спроба привернути увагу до ролі рушника, хустки в казках як до надзвичайно цікавої теми.

За останні роки опубліковано низку цікавих матеріалів на цю тему. Відзначимо дослідження О.Найдена [6], В.Проппа [7], Е.Мелетинського [3]. Особливої уваги заслуговує праця Д.Щербаківського [10]. Проте окремі питання залишаються до кінця нез'ясованими. Беручись за них, автор

цих рядків хоче висловити свої міркування, що, сподівається, матимуть суттєве значення.

Завдання даної публікації – визначити місце, роль та значення рушника, хустки, полотна, мотузки в українських народних казках.

Дослідників схиляються до думки що казка походить з міфу. Давні, архаїчні казки мають чіткий сюжетний зв'язок з первісними міфами, племінними звичаями, ритуалами. Міф перетворюється в казку тоді, коли відбувається втрата безпосереднього зв'язку міфу з ритуальним життям племені. Відміна специфічних обмежень на розповідь міфу, допуск в число слухачів непосвячених – жінок і дітей вимагали певної установки розповідача, який зосереджувався на вигадці, акцентуванні розважального моменту. Розповідач послаблював віру в достовірність описуваного. З міфу вилучалася особливо священна частина, посилювалася увага до сімейних стосунків героїв. Першопочаткова строга достовірність замінюється нестрогою достовірністю, що сприяє більш свідомому і вільному вимислу. Такий шлях перетворення міфу у казку [5, с.441].

В свідомості українця важливе місце займає образ стежки, дороги, шляху. Розуміння і тлумачення цього образу знаходимо у казці. Рушник у казці виступає важливим символом. Звернемо увагу на форму рушника – це видовжене прямокутне полотнище. Пряма смуга полотна має символічне значення дороги. Це дорога земна, якою має пройти людина від народження до смерті. Це шлях між світами. Два кінці полотна це два пункти зв'язку – початковий і кінцевий, світ Той і світ Цей. За символічним змістом рушник є дорогою, або мостом, який з'єднує людські стани (до одруження і після). Парубок проходить чарівний весільний міст, при тому він символічно помирає, що відродитися в новій якості – нареченого. Наречена в очікуванні молодого кладе кладки, мостить мости, створює символічну дорогу, дорогу на якій повинно відбутися з'єднання двох людей, для утворення нової сім'ї. Довге полотно – це шлях до щасливого шлюбного життя. Назад по дорозі – до молодості, до дівочтва, до своїх батьків, вже не можна пройти. Це рух односторонній. І найбільш вирішальний момент весілля – це час вінчання, коли наречені стають на рушник. Це поряд із церковним обрядом з'єднує їх навіки.

В народних казках чарівний місток з'являється від помаху хустини чи кинутого рушника. По цьому мосту герой переходить через море, тікаючи від небезпеки (баби-яги, змія). Пізніше озирається, знов махає рушником і міст зникає. Символічно зникає дорога, пересікається зв'язок між Добром і Злом. Іноді з дорогою асоціюється вітер. У народних висловах бажають «попутного вітру», або посилають на «три вітри». Рушники, хустки є атрибутами вітру. Махають рушником, щоб викликати вітер, і таким чином, налагодити зв'язок із потойбічним світом або відновити ситуацію творення космосу з хаосу. У космосі вітер виступає як божий дух, що входить до нерухомого тіла й зароджує в ньому життя. І цей вітер створюється помахом рушника – сакрального предмета.

Довге полотно є зв'язком між двома світами – земним (людським) і неземним (божественним). У окремих піснях сказано, що переправитися через річку можна полотняним мостом, образ якого очевидно перегукується з символічним значенням погребальних рушників, якими опускають труну до могили.

Створення тканини складна, важка і клопітка робота. В усній народній творчості збереглося багато переказів про те, що у цій справі жінкам допомагала Велика Богиня (Мокош, Свята П'ятниця) покровителька жіночих ремесел, передусім прядіння і ткацтва. У слов'янських казках розповідається про матір сонця як про «віщу прялю». Прядіння та ткання це міфологічний мотив, який пов'язаний з жіночими персонажами, джерелом життя і смерті, родючості, долі. Під час ритуальних молій Мокоші приносили в дарунок снопи льону та вишиті рушники, які вішали на деревах. Дерево вважалося одним із втілень Богині. На Кавказі до тепер існує особливий звичай, задля виконання певних бажань (або просто заради збереження традиції) до гілок Священного дерева прив'язують куски тканини.

Прядіння – міфопоетичний символ довгого життя. Образ нитки або шнурка зустрічається в міфології. Інколи нитка метафорично співвідноситься з життям, котре розвивається подібно до прядіння нитки. Нитка також є мірою довжини. В хронологічному плані нитка позначає переплетеність поколінь. В українських казках дуже часто зустрічаємо роль нитки (шнурка) як образ зв'язку неба і землі, рідше зв'язок землі з нижнім світом. Найчастіше це нитка котра рятує. Герої опускаються по ній або піднімаються, тим самим рятуючись від небезпеки. Нитка виступає дороговказом. В грецькій міфології Аріадна покохала Тесея, і врятувала його. Вона дала йому клубок ниток («нитка Аріадни»), розмотуючи який він знайшов вихід із лабіринту. Баба-Яга дає Івану-Царевичу чарівний клубок ниток, який вкаже дорогу до Коція Безсмертного. Старий дідусь дає Івану-Царенку клубок, щоб той вказав йому вірну дорогу «Ось тобі клубок: куди він покотиться – туди і йди сміливо» («Царівна-жаба») [8, с.144]. Нитка (шнурок) можуть набувати лікувальних, оберігальних властивостей.

В іншому варіанті казки «Царівна жаба» жаба втілює в собі риси Мокоші-ткалі. При допомозі дівчат-служниць вона «виткала рушники, гарно орлів понашивала... Прокидається Іван-царенко – аж такі рушники, що він ще й не бачив таких зроду!.. Тих же рушники – так собі, простенькі, цар на кухню повіддавав, а жабині в себе на образи почепив» [9, с.64]. В даному випадку рушник виступає як дарунок. В народі особливо цінувалося вміння виткати високоякісне, біле, легке полотно. «Полотно виткане, і таке тоненьке, що через голку замість нитки пройти може. Весною полотно вибілили... Баба глянула на тканину і ахнула: «... Такого полотна крім царя нікому носити». Баба принесла цю тканину цареві. Той як побачив, то запитав, що вона хоче за полотно «Йому ціни нема,

царю-батечку! Я тобі як дарунок його принесла», – відповідає Баба [8, с.169]. В казках зафіксовано моменти, коли тканину (інколи стрічки з тканини) або прядильні інструменти приносять в жертву Богині ткалі. І відповідно за сумлінну працю Богиня нагороджує, а за лінощі карає. В одній з казок говориться... Посилає мачуха дідову дочку прясти на криницю. Дівчина сіла на краєчок, пряде та про свою долю співає. Ненароком впало веретено у криницю. (Як зазначалося раніше, існував звичай приносити жертву Богині. Жінки кидали до криниці пряжу, куски тканини...). В даній казці веретено є своєрідною жертвою. Наступний епізод, коли дівчина перев'язує березу стрічкою, і в нагороду за це береза підняла гілки, щоб звільнити дівчині дорогу. За доброту, і сумлінну працю Баба-Яга нагороджує дідову дочку золотим веретеном, яке лежить в скриньці. Аналогічний шлях повинна пройти бабина дочка. Береза просила перев'язати її стрічкою, на що та відповіла: «І ниточкою не перев'язу, не тільки стрічкою!» За такий непослух береза незлюбила бабину дочку, не пропускала по дорозі. Лиха, лінива, ледача дівчина отримала в дарунок від Баби-яги вугілля та тліюче веретено в скриньці. («Золоте веретено») [8, с.66]. Образ Великої Богині (Мокоші) асоціюється з образом дерева, особливо берези. Тому не дивно чому дівчата перев'язували гілки стрічками. В східнослов'янському варіанті Баба-Яга дає героїні роботу – прясти та ткати, але та втікає від неї. Щоб захиститися дівчина кинула рушника і утворилась ріка широка-широка, кинула гребінця і виріс ліс дрімучий та страшний («Баба-Яга») [8, с.61]. В цьому випадку рушник (полотно) виступає оберегом, від злих сил.

В українській народній казці «Юрза-Мурза та стрілець-молодець» орлиця-жінка допомагає стрільцю перемогти шестикрилого, шестипазурного змія. «А жінка дала йому срібного персника й рушника та коня: «Удар персником по скелі, то я тут замуруюсь, а ти тоді кликни змія, та як він прилетить, то ти його рушником уб'єш... Той змій і летить, тільки вуса покручує, та тільки-но роззявив рота, щоб стрільця-молодця з'їсти, а стрілець як махне рушником, так усі шість голів відразу й злетіли...» За допомогою рушника таким самим методом стрілець-молодець долає дванадцятикрилого, дванадцятиголового, дванадцятипазурного змія [9].

В даному випадку рушник виступає як символічний предмет ритуалу. Рушник тісно пов'язаний з найважливішими архетипами нашого світогляду: Людина, Дім, Всесвіт. Вданій казці рушник проявляє свою магічну дію поза житлом, поза Домом. Рушник має настільки велику захисну силу в руках стрільця-молодця, що досить ним лише махнути (навіть не доторкнутися) і відразу злетять всі голови змія.

Запропонована казка належить до типу чарівних казок. В даному випадку цілком очевидним є міфологічне походження універсально розповсюдженої чарівної казки про шлюб стільця-молодця з чудесним тотемним створінням – молодшою орлицею, яка скинула пташину оболонку і прийняла людську подобу. Орлиця – символ небесної, сонячної сили,

вогню і безсмертя. Це один з найбільш поширених священних птахів – символ богів і їх посланець у міфологіях різних народів світу. В давній Месопотамії Орел був символ божества війни шумерської Нінурти, в Древній Греції – Зевса, в Римі – Юпітера. У фінів, самодійських народностей, якутів та інших народів Сибіру культ орла був пов'язаний з уявленням його у вигляді помічника або втіленням шамана. Звідси часте зображення Орла на шаманському одязі. В даній казці, як і в багатьох інших казках орел (орлиці) сидять на вершині дерева (тополі, дуба, явора), який є образом Світового дерева.

Мотив боротьби орла і змія є надзвичайно поширений в міфології та мистецтві Азії та прилеглих районів. Аккадський міф про царя Етана розповідає, що колись змія і орел товаришували, але стали ворогами, після того як Орел, боячись, що йому не вистачить їди, поїдає дітей змії. У давньопівденноаравійських зображеннях існує мотив боротьби орла зі змієм. Орел втілює у собі сонячне божество, а змії – смертоносне начало, пов'язане з місяцем.

Традиційне зображення, яке походить з давнини, поєднане в одній композиції полярно протилежних символів орла і змія в середні віки набуває значення боротьби Христа з сатаною, а в новий час переходить в політичну геральдику [5, т. 2, с.260].

Змій, змія – майже у всіх міфологіях символ, що пов'язаний з плодючістю, землею, жіночою дітородною силою, водою, дощем з одної сторони, і домашнім вогнищем, чоловічим началом – з другої сторони [5, т. 1, с.468].

В розвинутих міфологічних системах, змії має негативне значення. Він виступає як втілення нижнього (водного, підземного або потойбічного) світу. Змій живе в одній хатці з Юрзою-Мурзою (як варіант – дідовою дочкою, наймолодшою дочкою), яка виконує всі бажання свого господаря. Тут мається на увазі зв'язок змія з жіночим началом, коли цей зв'язок осмислюється в дусі мотиву принесення жінки (дівчини) в данину.

В германській міфології змії середнього світу як головне втілення космічного зла грає основну роль в неминучій загибелі світу. Подібно в єгипетській есхатології прабожество Атум в кінці світу повинно вернутися у вигляді злої змії Урей в хаос, з якого воно колись виникло. В цих мотивах змії виступає як негативне начало [5, т. 1, с.470].

В українській міфології збереглося набагато більше казок про зміїв, ніж про якісь інші фантастичні звірі (за винятком чортів). Аналізуючи різні повідомлення науковці вважають, що у вогняному змії втілюються народом блукаючі вогні, повітряні метеорити, падаючі зірки і блискавки. Вогняний змії являється дівчині або молодіці якимсь яскравим цінним предметом [3, с.427].

Особливо часто в українських народних казках присутній образ дерева. Мотив світового дерева має дуже важливу функцію – це медіативна функція. Дерево виступає зв'язком між двома світами, між світом земним

і світом небесним. За допомогою дерева можна переходити з одного світу в інший. У численних казкових мотивах фігурує образ «дерева до неба». Вилізши на таке дерево, герой бачить небесне божество і отримує від нього чарівні подарунки. В іншій казці на верхівці дерева живе бог грози, який вбиває змія, що викрав багатство.

Окремі факти свідчать про те, що образ дерева пов'язаний із загальною моделлю шлюбних стосунків, ширше – образ відтворює зв'язок поколінь, генеалогію роду в цілому. Дерево життя, отже, мультиплікується в образі родовідного дерева.

У казках символічне значення мають тварини. Вони згадуються у певній послідовності відповідно до трьохчленного поділу світового дерева по вертикалі. До верху відносяться орли, соколи. Два птахи на вершині дублюють сонце і місяць.

До середньої частини дерева належать «всякі звірі – і вовки, і ведмеді». Наступна група тварин, які згадуються, пов'язана з низом дерева, його корінням. Це жаби, миші, щурі, веретільниці і гадюки. Подібні описи (як словесні, так і в образотворчому мистецтві) світового дерева з розподілом тварин відомі в древніх близькосхідних традиціях: в Індії, Китаї, Ірані, в сибірських шаманських традиціях, в старих індоєвропейських культурах, включаючи слов'янську.

Подібні описи світового дерева існують у ряді традицій [5, т. 1, с.445]. Вони дають змогу реконструювати так званий «основний міф».

В українській народній традиції зберігся обряд «гонити шуляка», який у своїй основі дуже схожий на той, який подано у казці. Обряд цей виник ще тисячоліття тому, а затримався й існував ще в ХІХ ст.

У лісових місцевостях Полісся, Поділля, Волині, Чернігівщини обряд існував донедавна, прийнявши інший зміст, ніж у давнину. У лісах згаданих територій водилося багато шуляків-хижаків (яструбів). Ці птахи налітали на село і винищували свійську птицю. Важкою була боротьба з цими шкідниками. Коли шуліка вхопить курку, то це вважалося поганою ознакою для господині. Логічно, що людина шукала захисту від цієї напасти в надприродних силах, магічних діях. У глибокій давнині цей обряд символізував відганяння від поселення «чорну птицю-смерть», що її уявляли наші предки у вигляді великого птаха. «Смерть налітала з лісу, з повітря, зверху і коли не попадалась людина – хапала птицю». Жінки, які брали участь у цьому обряді, що відбувався на початку, одягались у цей день своєрідно: в сорочках, запасках або птахках, підперезані однією, а той двома крайками; старші «заверчували» намітки на голові, а молодші зав'язували хустки поверх очіпка. Через плечі накидали корсетки чи юпки (своєрідні жакети). Особливою і найважливішою відзнакою було те, що замість фартуха вони одягали настінні рушники або хустки. Зібравшись, жінки співали, танцювали, певним способом махали рушниками в бік лісу. Молоді і старі жінки сідали колом, але окремо одні від одних, розстеляли свої хустки-рушники, розкладали їжу та питво і гуртом почи-

нали їсти [2, т. 4, с.424]. Обряд махання рушниками відбувався декілька разів. У цьому випадку рушник мав сильне оберегове значення.

О.Найден з цього приводу зазначає: «Космологізм обрядового мистецтва заснований на родовому позаіндивідуальному суб'єктивізмі. У певний (календарно виділений) час, у певному (знаменному) місці людина відчуває себе центром Всесвіту, навколо якого концентруються стихії та явища природи, втілені у обрядовому мистецтві – зображення (фігуративні, фігуративно-орнаментальні, орнаментальні), музика, танець, спів, гра-пантоміма тощо. Мистецтво у своїх витоках це, так би мовити, не постійно діючий чинник життя, а фактор, що, як і природа з її циклами, народжується і вмирає, прокидається і засинає. Зокрема орнамент, з яким людина контактує у певні пори року (календарні свята) та за певних обставин життя (весілля, народження, смерть) час свого знаходження у матеріально втіленому вигляді перебуває то в аморфному, то в активному стані фактично вмирає і воскресає. Така дійова-контрактна природа обрядового мистецтва, зокрема рушників (тканих і вишиваних), зумовила їх диференціацію за обрядовими, пізніше й за побутовими функціями [6, с.33].

Магічна роль рушника в казках є аналогічною до ролі так званого «обиденного» (зітканого протягом одного дня) рушника. Ми схилиємося до думки, що можливо згаданий рушник у казці і є обиденним.

Під час людського помору або пошесті на худобу на Поліссі та окремих районах Білорусії епізодично – на Поділлі, Закарпатті сходяться жінки з цілого села і тчуть протягом одного дня рушник. Зіткавши, вішають через дорогу, щоб не пустити пошесть до села, переганяють через нього худобу (коли гине скотина), проводять під ним людей, коли мруть люди, обносять його навкруги села і вішають на хресті або на образі в церкві. Д.Зеленін зазначає два мотиви обперізування полотном і вживання «обиденних рушників». По-перше, полотно, на думку народну, відлякує пошесть. По-друге, полотно забирає в себе заразу, очищає.

В казках згаданий давній обряд. Описаний він досить лаконічно. Звичайно, нема сумніву, що у минулому, подібні ритуальні дії відбувалися набагато складніше. Але казка зберегла основне, найважливіше з ритуальних дій, це роль рушника як оберегу.

В казках поряд з рушником цінним подарунком є каблучка. Вона уособлює в собі ідею чарівного кола. Магічне коло народна магія у різних формах вживає проти нечистої сили, пошесті, звіра [10, с.547].

Чарівні кола часто згадуються в казках, переказах, легендах. Кола вживаються селянами не тільки у надзвичайних випадках, але і у буденному житті. Коло може бути різної величини: коли людина боронить саму себе, обводить себе навколо «скільки хватить». Можуть обводити обійстя, поле або село. Іноді буває досить накреслити чарівне коло паличкою на землі чи зробити його ступнями – обійти місце навкруги. Можна навіть провести коло тільки в думці. В такому випадку вся сила чару ле-

жить в замові – магічних словах, які слідують за чаром. Тільки завдяки цій замові коло, проведене в думці, може оборонити людину. Як саме помагає чарівне коло? З одного боку, обводячи людину колом, хочуть зробити її невидимою, зробити так, щоб нечиста сила не знайшла її, а з другого боку, не дають нечистій силі досягнути до людини, коли вже вона її побачила [10, с.549].

В казках дуже часто вказується, що каблучка срібна. Срібло як метал має дезинфікуючі властивості, отже, це ще одна ступінь захисту, додаткова сила персня. В народі все кругле ототожнювали з сонцем, надією, щастям [1, с.42].

Окремі дослідники – П.Сентів, Дж. Кембел, В.Пропп [7] вважають, що випробування героя, найважливіші символи, мотиви, і взагалі, загальна структура чарівної казки пов'язана ритуалами посвячення (ініціаціями).

У даній статті ми намагаємося окреслити місце рушника його роль та функції у окремих казках українського народу. Можна зробити висновок, що для людини винайдене прядіння, ткацтво і в кінцевому результаті створення полотна було надзвичайно важливим явищем. Першостворена тканина стає священною, символічною. Це чітко відображено в міфах, казках, переказах нашого народу. Рушник (полотно) виступає, як оберіг. Він очищує людину, захищає від пошесті, відлякує зло. Полотно використовувалось на Україні як спосіб зробити людину невидимою для нечистої сили і тим самим вберегти від неї.

Література: 1. Бауэр В., Дюмоту И., Головин С. Энциклопедия символов. – М., 1995. 2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Факс. вид. – К.: Обереги. 1994. – Кн. I, т.1 (Зимовий цикл); т.2 (Весняний цикл). – 400 с.; Кн. II, т.3 (Весняний цикл); т.4 (Літній цикл). – 528 с. 3. Мелетинський Е.М. Герой волшебной сказки. – М., 1958. 4. Милорович В. Заметки о малорусской демонологии. // В кн. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. 5. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. // Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т.1. – 671 с. – Т.2. – 719 с. 6. Найден О. Тканий та вишиваний рушник у дійово-контактному контексті обрядового мистецтва. // В кн. Поетика та тематика українського рушника: Образ, символ, знак. – К., 1997. – 53 с. 7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 365 с. 8. Русские народные сказки. Сост. Н. Савушкина. – М.: Художественная литература, 1965. – 384 с. 9. Українські народні казки. – Львів: Каменяр, 1978. – 224 с. 9. Щербаківський Д. Сторінки з української демонології (вірування про холеру) // В кн. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.